

ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА Й КРИМСЬКИЙ ХАНАТ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ УКЛАДЕННЯ ПЕРШОГО КОЗАЦЬКО- КРИМСЬКОГО ДОГОВОРУ 1624 Р.*

Що українське козацтво й татари (кримські та ногайські) були приречені не тільки на протистояння між собою, а й на комплекс позаконфронтаційних стосунків є цілком очевидним. Очевидною є й залежність конкретного наповнення цього комплексу від багатьох різноформатних чинників - від ступеня саморозвою суб'єктів до геополітичної ситуації в Східній Європі. На сьогодні немає належних підстав вести мову про розвинутість політичних чи військово-політичних контактів українських козаків з татарами до 20-х рр. XVII ст. Утім однозначно можна стверджувати, що спілка 1624-1629 рр. постала не на голому місці. Своїми коріннями відповідна традиція сягає ще 20-х рр. XVI ст. У 1521 р. українські козаки під орудою канівського й черкаського старости Остафія Дашковича здійснили спільно з татарами спустошливий похід на Московщину¹. Зрозуміло, що реалізації задуму мусли передувати певні дипломатичні контакти. З українського боку їхніми носіями, з огляду на тодішні реалії козацького життя, могли бути лише представники литовської адміністрації, швидше всього люди пограничних старост. Але сам факт втягування козацтва в подібні спілки (поки що лише як об'єкта), з одного боку, створював прецедентне підґрунтя для майбутніх військово-політичних контактів козаків з Кримом, а з іншого - засвідчував відсутність у системі ціннісних орієнтирів козацтва перешкод для налагодження контактів такого типу з мусульманськими сусідами.

Наступні відомі на сьогодні вкраплення джерельної інформації щодо нашої проблематики відносяться до середини 80-х рр. XVI ст., доби, коли козацтво, як аргументовано показав С.Леп'явок², активно перетворювалося на самостійний суб'єкт міжнародних відносин у Східній Європі. Тепер кроки назустріч роблять вже самі козаки. У 1585 р. до кримського хана Іслам-Гірея прибули послы від козацького гетьмана Яна Оришовського з пропозицією найняти козаків на службу. Пропонувалося, щоб Іслам-Гірей “з ними (козаками. – В.Б.) помирився і давав їм своє жалування”, а вони у свою чергу готові йти, куди він накаже “опріч короля литовського”³. Відповідь хана була неконкретною, але обнадійливою. Однак до реалізації проекту так і не дійшло.

Впадає у вічі те, що ці козацькі порухи хронологічно сусідують зі спробами козаків встановити прямі контакти із Заходом у рамках формування антитурецької коаліції (справа К.Гамберіні та К.Дзержка⁴) і водночас переплітаються з організацією крупних військових виправ козаків на Крим кінця 1584 – початку 1585 рр.⁵, а також, що особливо цікаво, із загостренням кримсько-турецьких стосунків⁶. Після ж невдачі кримського проекту козаки невдовзі знову пішли походом на татарські улуси⁷. Усе це не тільки засвідчує тактичний характер союзницьких намірів козацтва та добре орієнтування козацьких ватажків у міжнародних обставинах, а й наводить на думку про аналогію ситуації 1585 р. із обставинами першої половини XVII ст., у яких козацтво йшло на військові спілки з татарами. Адже і в 1624-1629 рр., і в 1635-1637 рр. ідея козацько-кримського союзу вигорала саме на тлі підвищення температури у відносинах Бахчисарая та Стамбула, яке йшло в парі із загостренням внутрішньополітичної ситуації в самому Криму. Те, що в кінці XVI ст. проступає тільки пунктирно, у першій половині XVII ст. помітно виразно: кримські еліти розглядають українських козаків як вірогідну підпору при розв'язанні обох проблем; у свою чергу українські козаки намагаються використати внутрішні конфлікти в ханаті та кримсько-турецьке протистояння (інша справа з якої глибини міркувань та з яким успіхом).

Безперечно, найвизначнішою віхою в дипломатичних (і не тільки) стосунках українського козацтва з Кримським ханатом до середини XVII ст., став військовий союз 1624-1629 рр. запорожців з братами Мегмет-і Шагін-Гіреями, які вели вперту боротьбу за виживання на владному олімпі проти Порти та відкрито толерованих нею внутрішніх конкурентів – попереднього хана Джанібек-Гірея та ногайського мурзи Кантеміра. Згадана козацько-кримська спілка досліджувалася від середини XIX ст.⁸ Однак попри таку давню історіографічну традицію доробок у цій ділянці залишає більше запитань, ніж дає відповідей. Фрагментарно з'ясовано навіть сам процес козацько-татарського зближення 1624 р. та власне перебіг переговорів з приводу укладення договору. Немає однастайності в історіографії і щодо визначення рушія першого союзницького контакту – появи українських козаків у війську Мегмет-і Шагін-Гірея під Кафою (липень 1624 р.), який став прологом укладення козацько-татарського договору. Навіть найприскіпливіші дослідники проблеми М.Грушевський та Б.Барановський не бралися впевнено стверджувати, з чийого боку виходила ініціатива першого зближення. Утім обидва були схильні визнати проявом козацької обережності відомі з джерел оповідки козаків польським чинникам про спонтанність своїх (козацьких) зв'язків з татарами влітку 1624 р.⁹ Натомість Ю.Мицик, вводячи до наукового вжитку кілька незнаних джерел з польських архівосховищ, виголошує іншу версію: “...запорожці, що поверталися з морського походу повз Kierszt (Керч ?), запропонували свої послуги Шагін-Гіреєві”¹⁰. Іншими словами дослідник віддає ініціативу в козацькі руки, відводячи тут Шагін-Гірею пасивну роль. Проте, як видається, доказова база таких міркувань далеко небездоганна. Введення до наукового вжитку нових джерел, вписування проблеми в ширший контекст козацьких заходів на кримському напрямку, що передували оформленню кримсько-запорізької військової спілки, а також

* Посилання подано в авторській редакції

врахування специфіки перебігу союзницьких відносин практично не залишають сумнівів у тому, що ініціатива появи козаків під Кафою могла виходити лише з кримського боку.

Чи не найопукліше про відсутність у козацьких головах самостійно виношеної ідеї військової спілки з Мегмет- і Шагін-Гіреями свідчать продовження козаками практики походів на кримські улуси в часи інтронізації Мегмет-Гірея (весна 1623 р.) та після неї аж до літа 1624 р. Джерела чітко фіксують козацьку агресивність щодо Криму в 1623 р. Наприкінці травня коронний конюшний писав до архієпископа гнєзнінського Лаврентія Гамбіцького, що “сам гетьман їх (козаків. – В.Б.) Дорошенко, повертаючись з низу, був під Перекопом і стада забрав”¹¹. Аналогічні звістки переповідав на початку липня в листі до того ж адресата коронний гетьман Станіслав Конєцпольський: “А це мені вчора відомість з України прийшла, що Дорошенко, не тільки не заборонивши тим свавільним іти на море, але ще добре набравши під Перекопом добутків татарських, вже повернувся назад”¹². 12 жовтня С.Конєцпольський писав Л.Гамбіцькому про те, що козаки “до Криму іти мали... що сам Дорошенко старший їхній з кількома тисячами за пороги пішов” і що тільки обіцянка самого Михайла не порушувати взятих перед Варшавою зобов’язань стримує похід¹³. Поширення серед кримців, котрі тоді з Мегмет-Гіреем на чолі вибралися до Дністра, по голосу про козацькі наміри зауважував і коронний стражник Стефан Хмелецький тоді права рука С.Конєцпольського в “татарській обороні”¹⁴.

Більше того, українські козаки не облишили походи на Крим і напередодні штурму Кафи 1624 р. Ще в квітні-травні 1500 запорожців та донців під орудою запорожця Дем’яна вибралися з Дону і, вклинившись углиб пів-острова, завдали удару по самому Старому Криму, де громили “базарні торги”, після чого донці повернулися назад, а українські козаки вирушили на Січ¹⁵. Те, що участь у виправі брали, судячи з російських джерел, лише запорожці, які перебували на Дону¹⁶, справи не змінює. Тогочасний характер вписаності донського чинника в соціальні практики українських козаків, а також дотичні донського питання реалії козацько-татарського військового союзу (у тому числі згадані події під Кафою) не дають підстав припускати ані можливу непоінформованість “донських” запорожців про задум старшини (якби такий був), ані дії останніх у розріз новій відомій їм лінії.

Від середини 10-х рр. XVII ст. між Доном та Січчю постійно відбувалися інтенсивні переміщення людності. Крім того, стосунки з Військом Донським верхівка українського козацтва не тільки поставила на широку ногу, а й розглядала крізь призму своєї загальної політики на польському та кримсько-турецькому напрямкові. А більшість спонтанних, хаотичних проявів українсько-донських взаємин, котрі зачіпали інтереси українського козацтва як такого, все одно так чи інакше впліталися в канву загальної політики¹⁷. Підтверджують це й події, зав’язані на козацько-кримському союзі 1624-1629 рр.: прихід під Кафу в липні 1624 р. з Дону 50 донців і 60 запорожців для участі в спільних діях українського й татарського війська, а особливо підпорядкування Січчю у 1625-1629 рр. здійснюваних з Дону морських походів інтересам своїх взаємин з Мегмет- і Шагін-Гіреями (у цей період донські козаки самостійно чи спільно із запорожцями здійснювали військові акції лише проти турецьких чинників, наважившись тільки на один потужний виступ, що шкодив інтересам Мегмет- і Шагін-Гіреїв – грабіжницький сухопутний похід під Перекоп 1625 р.)¹⁸. На користь визнання відсутності в українських козаків на момент організації походу Дем’яна налаштованості на спілку з угрупованням Мегмет-Гірея працює і той факт, що Шагін-Гірей, якого всі відомі джерела тільки й називають натхненником з кримського боку появи козаків під Кафою і який грав першу скрипку в налагодженні подальших козацько-татарських союзницьких контактів 1624-1629 рр., прибув до Криму з Персії лише 9 травня¹⁹. І вже після цієї появи закрутилася віхола детально розібраних В.Корольовим голосних козацьких походів під Стамбул²⁰, які змусили Порту відкласти кафинську експедицію, через що французький та англійський посли розцінювали їх як прояв підтримки козаками бунтівливих братів.

Зрештою, про пріоритет кримських чинників свідчать обставини укладення першого козацько-татарського трактату, а також стрижнева логіка функціонування укладеної спілки – постійне підштовхування кримцями козаків до спільних дій, а не навпаки.

Усе це схляє до думки, що навесні 1624 р. українські козаки самостійних союзницьких намірів не мали й долучилися до татарського війська під впливом агітації Шагін-Гірея. В історіографії міцно утвердилася думка, що в подіях під Кафою взяли участь виключно ті запорожці, які завернули сюди після морського походу. Розходилися лише суження з приводу кількості козаків, оскільки введені до наукового вжитку джерела подають щоразу інші показники²¹. Однак залучення раніше невідомих дослідникам джерел дозволяє суттєво скоригувати історіографічну традицію.

Передусім однозначно впливає участь у подіях не тільки основного козацького загону, а й приходьків з Дону - “донських козаків з п’ятдесят та черкас шістдесят”. Про таку ватагу звідомлював під Валуйками московських розмінщиків їхній кримський колега Ібреїм-паша²². Його слова підтвержував пізніше схоплений і страчений татарами московський посол І.Бегічев, що саме рухався до Туреччини. При цьому він повідомляв ще показовішу новину. Отже, за свідченнями І.Бегічева, “до Шан-Гірея прийшли з моря та з Міусу черкас чоловік з п’ятсот, а із Запорог де по Шан-Гіреєвій присилці черкаси до нього ідуть таки”²³. Чи дійсно калга очікував на козаків з Січі, чи посол зафіксував лише розпушені кримцями поголоски, сказати важко. Але бодай з огляду на присутність під Кафою загону з Дону можна висновкувати про куди глибшу опрацьованість українським козацтвом питання участі у цій військовій операції ніж неவிбагливий хвилиевий потяг козаків, що прибилися до узбережжя Криму, повертаючись з морського походу. Координація дій з “донськими” запорожцями та донцями засвідчує, що українські козаки серйозно поставилися до Шагін-Гіреєвої пропозиції, не виключено навіть з поглядом на перспективу. Можливо саме такий підхід остаточно переконав калгу в можливості ефективно розіграти козацьку карту, підігрівши бажання результативно вплинути на козаків як безпосередньо, так і через Варшаву.

Вершиною бурхливих заходів Шагін-Гірея 1624 р. на польсько-козацькому напрямкові стала угода про військовий союз із українськими козаками, укладена на Січі в грудні 1624 р. в двох примірниках, писаних польською мовою окремо для козаків і Шагін-Гірея. Перший з них мав форму присяги козаків Шагін-Гірею, другий – Шагін-Гірея козакам. Автентичних текстів, на жаль, не відомо. Копію присяги калги, якою тільки й оперують дослідники, видрукував М.Грушевський²⁴. Зміст договору вже аналізувався в історіографії²⁵. Натомість самі переговори – не менш важлива ділянка - залишалися за кадром. Лише останнім часом завдяки знахідкам Ю.Мицика вдалося розкупорити цю проблему. Згаданому досліднику пощастило віднайти звістку про те, що спершу було досягнуто усної домовленості, а вже потім з'явився письмовий варіант²⁶. Подальші пошуки в архівах дозволили виявити два документальні джерела, що проливають світло на вихідні позиції сторін та на властиво переговорний процес.

Обидва документи вийшли з польського посольства Краушевського, котре в період козацько-татарських переговорів 1624 р. перебувало в Криму. “Пересторога” посла, подана до таємної ради 10 березня 1625 р., підтверджує інформацію з джерела, використаного Ю.Мициком, про багатоступеневість процесу досягнення домовленостей між сторонами. Власне Краушевський наводить ніби перший варіант присяги Шагін-Гірея, далі подає козацькі зауваги до неї й коротку власну оцінку тих загроз для Корони, які породжує договір. Інше джерело – “Новини з боку татар і козаків” – доповнює картину описом кількох суттєвих фрагментів переговорів.

Зіставивши “Пересторогу” зі змістом опублікованої М.Грушевським остаточної присяги Шагін-Гірея, не важко помітити, що остання увірвала в себе ті вимоги, які, згідно з повідомленням польського посла, козаки висунули перед калгою після того, як ознайомилися з його позицією. А це у свою чергу засвідчує засадничу достовірність інформації Краушевського. Принаймні не викликають сумніву сам факт першого заприсягання Шагін-Гірея, факт відсутності в присязі заявлених послом козацьких вимог та факт висування козаками цих вимог. Питання виникають тільки щодо ступеня автентичності “пересторожної” присяги, а також з приводу того, чи насправді обмежувалися козацькі вимоги пунктами, занотованими послом.

Отже, за дуже правдоподібною версією Краушевського, вихідна позиція Шагін-Гірея полягала в тому, щоб обмежитися зобов'язанням: а) не здійснювати “жодних вторгнень в державу найяснішого короля Жигмунта”; б) надавати Польщі на її заклик військову допомогу проти неприятелів; в) “сусідську приязнь”, “мир, спокій, згоду” мати з Військом Запорозьким²⁷. Владасє в око, що калга, домовляючись з козаками, вводить в поле договору третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва. Така формула давала йому вигоди одразу на двох напрямках: по-перше, зводила до мінімуму формалізацію перед козацтвом своїх союзницьких обов'язків при одночасному збереженні підстав вимагати в козаків збройної допомоги; по-друге, засвідчувала лояльність щодо Варшави; у тієї упродовж літа-осені 1624 р. Шагін-Гірей запобігав політичної та військової підтримки - спілки проти Кантеміра й Туреччини, а також офіційного дозволу на використання її підданих - козаків. Калга добре розумів, що укладення ним договору без згоди короля могло якщо й не зруйнувати його польські плани, то погіршити стосунки з Варшавою. Наведені ж вище односторонні зобов'язання при мінімумі властиво “козацьких” статей суттєво пом'якшували б ситуацію.

Однак провід козаків виявив далекоглядність, певно несподівану для кримської сторони. За версією Краушевського, його політичні вимоги торкалися конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби “було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами прилеглими вам були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорозькому стали, коли нам буде потреба”. Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримав від Польщі²⁸. Очевидно козаки виявили велику настирливість, якщо вдалося досягти бажаного. В остаточному присяжному листі подибуємо заяву Шагін-Гірея, що їм від усіх підлеглих Бахчисараю татар (“від мене і від людей наших держави Кримської”) не буде чинитися жодної кривди. У протилежному випадку калга мусив би “десятьох за одного видати”. Калга також зобов'язувався надавати козакам військову допомогу²⁹. Ті у свою чергу брали аналогічний комплект зобов'язань супроти Криму. Врешті, у договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву³⁰. Звідси випливає не відбита в “Пересторозі” відправна козацька вимога до Шагін-Гірея - брати зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорозьким, а не перед зверхником козаків – Польщею. І саме ця вимога остаточно усамодостатнює коло аргументів, що змушують скоригувати уявлення про деякі тодішні інтелектуальні горизонти козацької еліти.

Переговорний козацької верхівки з Шагін-Гіреєм та укладений договір – хронологічно перші, утім виразні свідчення того, що вона чітко уявляє козацтво самостійним і самодостанім суб'єктом міжнародних відносин, у зв'язку з чим воліє визнання цього від Криму де-юре, а не задовольняється визнанням де-факто, як було ще зовсім недавно. На те, що то був не просто хвилевий настрій, а справді складова козацької системи вартостей, вказують наступні практики стосунків козаків з Кримом, що виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою козаків для розв'язання внутрішньодержавних проблем (1635-1637). Козаки тоді демонстрували намір надати їй підтримку лише після укладення відповідного договору. Така ідея мусила на середину 30-х рр. XVII ст. вже досить сильно засісти в козацьких головах, якщо не те що козацький провід, запорожці, які восени 1634 р. вибралися з Дону на море, не спокусилися на зваблivi пропозиції калги Девлет-Гірея “спільно воювати під Білгородом Кантеміра”, а вимагали, “щоб він (калга. – В.Б.) надіслав послів своїх до них в Запоріжжя про прямиий договір”³¹.

Йдемо далі. Під час переговорів у поведінці гетьмана Каленика Андрієвича та його оточення відбилася ще й інша вельми важлива річ: вимога вивести за рамки договору Варшаву й обмежитися виключно Військом

Запорозьким віддзеркалює те, що козацька еліта вже мислить не тільки категоріями особистості козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює козацтво самодостатньою політичною одиницею в рамках політичного тіла Речі Посполитої. Принаймні можна стверджувати про виразний поступ козацької думки у згаданому напрямку. Вирізнення у цьому сенсі добігло такої межі, що шукаються зовнішні підпори для змагань з Польщею, поки що станових, але вже здобрих релігійним чинником. Можливих союзників козаки бачать не тільки в одновірцях донських козаках³², а й у мусульманських сусідах. Згідно з Договором 1624 р., калга брав на себе наступне зобов'язання: “Якби неприятель якийсь заявився у пана гетьмана, осавулів, отаманів і всього Війська Запорозького, я Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіми беями і мурзами маю їм помогати”³³. Як слушно зазначав Б.Барановський, “козаків можна було навіть ужити проти Польщі, стосунки з якою не склались для татар добре”³⁴. У такому контексті цілком логічна глуха звістка московських джерел про те, що під час повстання М.Жмайла до Криму прибули козацькі гінці по допомогу³⁵. Тож, очевидно, можна обережно опустити з 1637 р. на 1625 р. нижню хронологічну межу практичних спроб українських козаків використати татар як союзників.

Важливим для уявлення тодішньої постави козацтва, а також деяких тогочасних практик позаконфронтаційних сусідських відносин козаків з татарами є опис церемоніалу підписання договору. Інформація Краушевського тут перегукується зі свідченнями, виявленими Ю.Мициком³⁶, суттєво доповнюючи їх. З'ясуємо, що на Січ на чолі з Шагін-Гіреєм прийшло 12 тис. татар, напроти них було 8 тис. запорожців. Після укладення договору калга віддав козакам упоминки, яких ті вимагали. Потім козаки й татари спільно частувалися, а Шагін-Гірей із задоволення, що нарешті досяг бажаного, “сам кожному (козаку. – В.Б.) зосібна зі своєї руки чарку горілки давав”. Козаки, як вони традиційно робили в таких випадках, салютували з рушниць, татари ж при цьому “страху наїлися”³⁷.

Специфіка практичної реалізації обома сторонами договору 1624 р. – це вже окрема велика розмова.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 29.

² Леп'яко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999. – С. 199.

³ Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 123. – Кн. 16. – Арк. 16; Див. також: Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169.

⁴ Детальніше про це див.: Леп'яко С. Вказ. праця. – С. 150-155; Boratynski L. Kozacy i Watykan // Pogląd polski. - Kraków, 1906. - S. 22-39.

⁵ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169; Леп'яко С. Вказ. праця. – С. 146.

⁶ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – СПб., 1887. – С. 346.

⁷ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 169.

⁸ Найповніший перелік літератури до середини ХХ ст див. в: Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Lydz, 1946. 3 новітніх розвідок див.: Мицик Ю.А. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. V. – С. 156-171; Брехуненко В.А. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624-1629 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 116-129.

⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 513; Baranowski B. Op. cit. – S. 5-7.

¹⁰ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 161.

¹¹ Extranea IX Polen. 63. – Vol. 102.

¹² Extranea IX Polen. 61. – Vol. 98.

¹³ Ibid.

¹⁴ Extranea IX Polen. 66 – Vol. 115.

¹⁵ Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 125. О.Новосельський помилково приписує здійснення морського походу лише донським козакам (Новосельський А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1946. – С. 111.).

¹⁶ Інформація про похід відклалася в трьох джерелах: у відписці московських посланців на розміну московських і кримських послів Артем Ізмайлова та Федора Степанова від 28 червня 1624 р., у царській грамоті цим посланцям від 3 липня 1624 р та в допитових свідченнях елеського пушкаря Афанасія Глухого від 11 липня 1624 р. Останній не уточнював, звідки здійснювався похід (РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №2. – Арк. 90). Посланці, покликаючись на свідчення вихідців з Дону, звідомлювали Посольський приказ, що “у війну, де государ, з Дону ходило козаків і черкас стругів з шістдесят, а людей у них було тисячі з півтори, а отаман у них, де государ, був черкашенин Дем'янка”, інші інформатори посланців не уточнювали, звідки здійснювався цей морський похід (РДАДА. – Ф. 123. – 1624. – №2. – Арк. 83). Царська грамота дублювала повідомлення відписки (РДАДА. – Ф. 123. – 1624 №2. – Арк. 86).

¹⁷ Брехуненко В.А. Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 155-156, 175-178, 277-279.

¹⁸ Там само. – С. 162,

¹⁹ Baranowski B. Op. cit. – S. 27.

²⁰ Королев В.Н. Босфорская война. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 244-302.

²¹ Французький посол у Туреччині Рое оперує цифрою 800 чол. (Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 515); префект Кафи Еміддіо Дортеллі Д'Асколі – 4 тис. (Baranowski B. Op. cit. – S. 28); Шагін-Гірей у листі до короля наводить скромніші дані – 300 чол. (Baranowski B. Op. cit. – S. 28).

²² РДАДА. – Ф. 123. - 1624 №2. – Арк. 312.

²³ РДАДА. – Ф. 123. - 1624 №3. – Арк. 107.

²⁴ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

²⁵ Baranowski B. Op. cit. – S. 36.

²⁶ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 162.

²⁷ Extranea IX Polen 70. – Vol. 124.

²⁸ Ibid.

²⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

³⁰ Там само.

³¹ РДАДА. – Ф. 123. – 1634 №5. – Арк. 235.

³² Брехуненко В.А. Вказ. праця. – С. 180-181.

³³ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 517.

³⁴ Baranowski B. Op. cit. – S. 37.

³⁵ РДАДА. – Ф. 123. – 1627 №1. – Арк. 149.

³⁶ Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С. 162.

³⁷ Extranea IX Polen 70. – Vol. 124.